

ŞEYBÂNÎ ÖZBEK HANLIĞI (1500-1599)

Abdulkadir Macit

ilem
YAYINLARI

İçindekiler

Önsöz	xi
Kısaltmalar Dizini	xvii
Giriş: Konu, Hedef ve Kaynaklar	19
Çalışmanın Konusu ve Hedefi.....	21
Çalışmada Başvurulan Kaynaklar	23
Kronikler.....	23
Modern Araştırmalar.....	38
Yerli Araştırmalar	39
Batı'da Yapılan Araştırmalar	44
Birinci Bölüm: XVI. Asra Kadar Maverâünnehir	53
Bölgenin Fiziki-Coğrafi Yapısı.....	55
Maverâünnehir'in İsimlendirilmesi ve Tanımlanması	60
Siyasi ve Askeri Tarih	66
İkinci Bölüm: Özbek Kavramı ve Uluğu	81
Özbek Adı.....	83
Özbek Uluğu'nun Teşekkülü.....	98
Özbek Uluğunda Kabileler	104
Üçüncü Bölüm: Şeybânî Özbek Hanlığı'nın Siyasi Tarihi....	109
Ebu'l-Hayr Han Dönemi	112
Deşt-i Kıpçak Bölgesinde Özbek Varlığının Oluşumu	112
Deşt-i Kıpçak'tan Maverâünnehir'e Göç.....	117
Muhammed Şeybânî Han Dönemi.....	119
Şeybânî Han'ın Ölümünden Sonraki Olaylar	131

Köçküncü Han Dönemi	133
Ubeydullah Han Dönemi	134
İç Karışıklıklar Dönemi	140
Nevruz Ahmed (Barak) Han Dönemi	142
Abdullah Han Dönemi	145
Şeybânî Özbek Hanlığı'nın Sonu	155

Dördüncü Bölüm: Şeybânî Özbek Hanlığı'nda Askeri Yapı . 161

Şeybânî Ordusu	163
Şeybânî Ordusunun Sayısı	167
Orduda Kullanılan Silahlar	170
Şeybânî Ordusunun Savaş Taktiği.....	175

Beşinci Bölüm: Şeybânî Özbek Hanlığı'nda İdari Yapı..... 179

Hakimiyet Anlayışı.....	181
Yasa/Töre.....	182
Veraset Sistemi	190
Kurultay	197
Hanlar Hanı/Şehinşah	200
Sultanlar/Şehzadeler	207
Emirler.....	208
İdari Sistem	215
İdari Kurumlar.....	215
Dîvân-ı Hümâyûn	215
Dîvân-ı Mâl	215
Dîvân-ı Müşerref	216
Dîvân-ı Âlî.....	217
Kîncîş	217
Meclîs-i Âlî.....	217
İdari Birimler.....	220
Atalık.....	220
Divânbeği	221
Vali.....	223
Nakîb.....	224
Münşî	225
Tevâciyân.....	226
Vezir	226
Yesâvul	226
Eşik Ağası	227

Ferrâşân	228
Mîrâhûr	228
Vâkanüvîs	229
Diğer Görevliler	229
İdari Merkezler	231
Hanlık Merkezleri: Yurt	232
Semerkant	232
Soğd	240
Hisar-ı Şâdmân	249
Buhara	250
Karşî	256
Şehr-i Sebz	259
Diğer Merkezler	262
Hârizm	262
Ürgenç	264
Vezîr	265
Hive	265
Fergana	266
Taşkent	269
Türkistan	270
Horasan	275
Merv	277
Belh	283
Herat	293
Kandahar	298

Altıncı Bölüm: Şeybânî Özbek Hanlığı'nda İktisadi Yapı301

Çevresel Şartların İktisadi Yapıya Etkileri	304
İktisadi Yapıya Hanların Katkıları	307
Para Birimi	309
Ticari Organizasyon	316
Ticaretin Gelişmesinde Kervansarayların Rolü	317
Maveraünnehir'in Orta Asya Ticaret Yolları Üzerindeki Konumu	319
İran Güzergahı	320
Hârizm Güzergahı	323
Moskova Güzergahı	324
Sibirya Güzergahı	326
Çin Güzergahı	328

Hindistan Güzergahı.....	330
Kaşgar Güzergahı	334
Kazaklar, Nogaylar, Kalmuklar, Kırgızlar ve Moğollar Güzergahı	335
Osmanlı Güzergahı	336
Ticari Emtialar	336
Tekstil.....	340
Hayvancılık.....	344
Tarım Ürünleri.....	345
Kıymetli Metaller ve Taşlar.....	348
Askeri Malzemeler	349
Kölelik	349
Vergi Sistemi	351
Standart Vergiler	351
Töreye Dayalı Vergiler	352
Muhtelif Vergiler	353
Toprak Mülkiyeti ve Çeşitleri	356
Verasete Dayalı Topraklar	356
Memleket ve Vilayet Toprakları	357
Suyûrgâl	358
İkta'	358
Vakıf Toprakları	361

Yedinci Bölüm: Şeybânî Özbek Hanlığı'nda Dini Hayat365

Şeybânî Hanlarının Dini Hassasiyetleri	367
Şeybânîlerde Din ve Yönetim	367
Muhammed Şeybânî Han.....	370
Ubeydullah Han	376
Abdulaziz Han.....	378
Din Muhammed Han	378
İskender Han	378
Abdullah Han.....	379
Şeybânî Hanlarının Dini-Tasavvufi Tarikatlar ile Münasebetleri.....	384
Nakşibendilik	385
Muhammed Şeybânî Han Dönemi	388
Ubeydullah Han Dönemi.....	391
Abdullatif Han Dönemi	392
Abdulaziz Han Dönemi	392

İskender Han Dönemi.....	394
Abdullah Han Dönemi	395
Yesevilik	399
Şiilik (İsmâîlîlik, Râfîzîlik)	401
Muhammed Şeybânî Han Dönemi	403
Ubeydullah Han Dönemi.....	404
Abdullah Han Dönemi	406
Dini Temsil Makamında Olan Kişi ve Kurumlar.....	409
Kişiler	409
Ulema.....	409
Şeyhülislam	411
Sadr.....	417
Kâdî'l-Kudât ve Kâdîlık.....	419
Tasavvuf Şeyhleri	422
Seyyid ve Şerif.....	430
Kurumlar.....	432
Vakıflar.....	433
Camiler	436
Hankahlar.....	438
Kabristanlar	440

Sekizinci Bölüm: Şeybânî Özbek Hanlığı'nda

İlmi ve Kültürel Hayat.....447

Şeybânîlerin Maveraünnehirdeki Yeni Yaşamı:	
Timurlular'dan Geride Kalanları Devralma	449
Şeybânîlerin Mâverâünnehir'de Oluşturduğu İlmi ve Kültürel Çevre....	455
Şeybânî Hanlarının İlmi Çalışmaları Teşviki	455
Muhammed Şeybânî Han.....	455
Ubeydullah Han	461
Abdulaziz Han.....	463
Abdullatif Han	463
Abdullah Han.....	464
Eğitim ve Öğretim Müesseseleri: Medreseler	464
Şeybânîler Döneminde İnşa Edilen Medreseler	466
Buhara Medreseleri	466
Semerkant Medreseleri.....	468
Herat Medreseleri	469
Belh Medreseleri	470

Türkistan Medreseleri	470
Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar	471
İlim ve Kültür Basamaklarındaki İsimler	472
İslam İlimleri	472
Tarih	477
Dil ve Edebiyat	480
Sanat	486
Musiki	491
Tıp.....	492
Riyazi İlimler	493
Dokuzuncu Bölüm: Şeybânî Özbek	
Hanlığı'nda İçtimai Hayat	495
Köy, Kasaba ve Kent Yaşamı	497
Örf, Âdet ve Gelenekler	498
Sünnet Merasimleri.....	498
Yada: Yıldızlara Göre Hareket.....	498
Halk Eğlenceleri ve Sporlar	500
Toy (Ziyafet ve Eğlence)	500
Bayramlar, Karşılamlar, Uğurlamalar.....	501
Belli Başlı Sporlar.....	502
İmar Faaliyetleri	503
Hanların İmar Faaliyetleri	505
Muhammed Şeybânî Han.....	505
Ubeydullah Han	507
Abdulaziz Han.....	507
Abdullah Han.....	507
Abdalmümin Han	510
Sonuç	511
Kaynakça	521
Ekler	543
Dizin	561

Önsöz

XVI. asrın ilk yıllarında İslam dünyası haritasının doğu tarafında hayat bulan yeni devletlerden birisi Şeybânî Özbek Hanlığı'dır. Bu hanlık, XV. asrın ortalarında Ebu'l-Hayr Han öncülüğünde Deşt-i Kıpçak'tan (Kıpçak bozkırı) göç ederek hızlı bir fetih politikasıyla hareket eden Özbekler tarafından Timurlu İmparatorluğunun bakiyesi olan Maverâünnehir toprakları üzerinde kurulmuştur. Bu süreçte asıl dikkate değer taraf, hanlığın ismini kendisinden aldığı Muhammed Şeybânî Han'ın göçmen Özbekleri siyasi bir birlik içinde bir araya getirmesi ve yeni devlet sistemini inşa etmesi ile ortaya çıkmış olmasıdır. Dahası bu yeni sistemin, Şeybânî Han'ın kendinden sonraki hanların yönetimlerinde de kabul görmüş olmasıdır. Söz konusu ettiğimiz bu süreçte Şeybânî Özbek Hanlığı, bir taraftan İran toprakları üzerinde kurulan Safevîler, diğer taraftan Hindistan toprakları üzerinde kurulan Hint Bâbü İmparatorluğu ile mezkur asır boyunca birbirlerinin hakimiyet alanlarını ele geçirmek üzere yoğunluğunu git gide artıran bir mücadele vermiştir.

Maverâünnehir coğrafyasına ayak bastıkları XV. asrın ortalarından XVI. asrın sonuna kadar bölgenin hakimiyetini ellerinde bulunduran Şeybânîlerin siyasi, askeri, idari ve iktisadi yapısını tetkik ettiğimiz bu kitabımızı giriş ve altı bölüm üzerinden kaleme aldık. Giriş bölümünde, kendilerinden ziyadesiyle istifade ettiğimiz Özbek ve Safevî kroniklerinin ve günümüz araştırmalarının tanıtımını ve kitabımız için taşıdıkları önemi ifade ettik.

Birinci bölümde, Şeybânî Özbek Hanlığı'nın bölge için taşıdığı anlamı daha iyi kavramak ve bölgenin geçmişi ile Şeybânîler dönemini sağlıklı bir şekilde karşılaştırmak için Maverâünnehir bölgesinin XVI. asra kadar temel özelliklerini izaha ihtiyaç duyduk. İşte bu ihtiyacı duyduktan sonra bölgenin fizikive coğrafi yapısı ile siyasi, askeri, idari ve iktisadi durumunu ele aldık.

İkinci bölümde “Özbek Kavramı ve Ulusu” genel başlığı altında ilkin Özbek(ler) kavramı üzerinde bugün de devam eden ve esasen üç ana fikir üzerinden yürüyen tartışmaları ortaya koyduk. Bu üç fikri savunan isimlerin kavrama yükledikleri anlam çerçevesinde kavramın geçirdiği dönemsel farklılıkları karşılaştırarak ifade ettik. Son olarak, Şeybânîlerin de soy itibarıyla mensup olduğu Özbek ulusunun teşekkülünü ve bu teşekkülün gerçekleştiği süreçte bünyede yer alan kabileleri tanıttık.

Üçüncü bölümde Şeybânî Özbek Hanlığı’nın siyasi tarihini ele aldık. Bu tarihin izahını, XV. asrın ortalarından itibaren Deşt-i Kıpçak bölgesinde Ebul Hayr Han liderliğinde meydana gelen Özbek varlığı ile başlattık. Daha sonra Deşt-i Kıpçak’tan Timurluların tasarrufunda olan Maverâünnehir’e göçleri ile devam ettirdik. Bu bölümü Muhammed Şeybânî Han’ın Semerkant ve Buhara’yı ele geçirmesi ile bundan sonra *Şeybânîler* olarak adlandırılacak olan Özbekleri, XVI. asrın başından itibaren asrın sonuna kadar sürecek siyasi olaylarla açıkladık. Bu hususta hanlık içerisinde meşhur olmuş hanların siyasi uygulamaları çizgisinde izahlarımızı sürdürdük. Şurası muhakkaktır ki Muhammed Şeybânî Han’dan sonra Ubeydullah Han ve Abdullah Han, zikrettiğimiz şöhretin tipik iki örneğidir. Bu bölümde Şeybânî Özbek Hanlığı’nın en büyük düşmanı olan Safevîler ile meydana gelen çatışmaların detaylarını verdik. Diğer taraftan Safevîlerden sonra ikinci sırada düşmanlık üzerine ilişkilerin tesis edildiği Bâbürlüler ile meydana gelen münasebetin de sebeplerini ve süreçlerini izhar ettik.

Dördüncü bölümü, Şeybânî Özbek Hanlığı’nda askeri yapıya tahsis ettik. Bu konu çerçevesinde Şeybânî ordusunu, ordunun sayısını, sahip olduğu askeri teçhizatı ve silahları, savaşlarda uyguladıkları stratejileri ve taktikleri faş ettik. Bunu yaparken dönemin Özbek ve Safevî kroniklerinden hareketle bütün bu hususlara dair bilgileri karşılaştırmalı olarak tetkik ettik.

“İdari Yapı” başlıklı beşinci bölümde, öncelikle Şeybânîlerin idari yapısının temel ilkeleri ve bunların kurumsal yapılarına dair açıklamalar yaptık. Bu hususta Şeybânî hakimiyet anlayışının temelini teşkil eden Cengiz Han’ın yönetim sisteminin devamı olan *veraset sisteminin*, sistemin sürdürücü meclisi *kurultayın*, kurultayı temsil eden *hanlar hanının* ve kurultayın faaliyetlerinin muharrik unsuru olan *törenin* idari yapının ana dinamikleri olduğunu belirttik. Bununla birlikte samimi birer Müslüman olan Şeybânî hanlarının, Maverâünnehir’in İslamlaştığı zamandan beri bölgede etkinliğini ve yetkinliğini artıran gerek Nakşibendî şeyhlerinin gerekse de medrese ulemasının tesiri altında kalarak idareyi İslam şeriatına göre yürütmeye çabaladıklarını

gözlemledik. Bu bölümde ele alınan konulardan bir diğeri de Şeybânî idari sisteminin üzerine tesis edildiği Dîvân-ı Hümayûn, Dîvân-ı Mâl, Dîvân-ı Müşerref, Dîvân-ı Âlî, Kincîş gibi önemli kurumlar ve kurultay üyeleri dışındaki Atalık, Divânbeyi, Münşî, Nakîb, Eşîk ağası gibi görevli birimler oldu. Mezkur bölümde bu kurumların işleyişini ve fonksiyonlarını, birimlerin ise görev alanları ve kimler tarafından temsil edildiğini örnekler vererek ortaya koyduk. Bu bölümün son kısmında Şeybânîlerin hakimiyet sahasında bulunan Semerkant ve Buhara'yı *Hanlık Merkezleri* (Yurt), Hârizm, Horasan, Kandahar ve bunlara bağlı yerleşim birimlerini (şehir, kasaba, köy) ise *Diğer Merkezler* olarak tasnif ettik. Bu kısımda, ismini belirttiğimiz şehirlerde meydana gelen siyasi olaylara, buraların idari yapılarına, coğrafi ve ekonomik hususiyetlerine değinmeye çalıştık.

Altıncı bölümde Şeybânî Özbek Hanlığı'nın iktisadi durumunu incelemeye gayret ettik. Bu bölüm altında öncelikle, iktisadi yapının çevresel şartlardan bağımsız anlaşılamayacağı üzerinde durduk. Bu maksatla XVI. asır boyunca bölgenin iktisadi yapısına tesir eden değişikliklerin muhtelif cephelere sahip olduğunu aşîkar hale getirdik. Şeybânî iktisadi yapısının üzerine oturduğu ticaret, tarım ve hayvancılık konularını detaylı olarak izah ettik. Söz konusu ettiğimiz bu alanlara dair Şeybânî hanlarının katkılarını ifade ettik. Özellikle para birimi üzerinde gerçekleştirilen değişiklikleri müstakil bir başlık altında serdettik. Bölgenin konum itibarıyla stratejik ve farklı havzalar arasında yol kavşağı olmasının da katkısıyla bölge ekonomisinin en büyük payını teşkil eden ticaretin, ekonomiye yön tayin edici etkisini detaylı olarak vuzuha kavuşturduk. Bu bağlamda Maverâünnehir şehirlerinin Orta Asya ticaret yolları üzerindeki stratejik mevkillerinin, Şeybânî hanlarının ticarete verdikleri önemin, ticaretin gelişmesinde kervansarayların rolünün, bölgede üretilip diğer ülkelere ihraç edilen ticari mamüllerin, ayrıca diğer ülkelerden ithal edilen ürünlerin genel karakteristiğini faş ettik. Yine bu bölümde, Şeybânî iktisadi yapısının önemli kaynaklarından olan Şeybânî vergi sistemini tetkik ettik. Bu tetkik neticesinde vergileri *Standart*, *Töreye Dayalı* ve *Muhtelif Vergiler* şeklinde sınıflandırarak izah ettik. Bu bölümün son kısımlarını ise Şeybânî toprak sistemine ayırdık. Hanedan topraklarını *Verasete Dayalı*, *Memleket* ve *Vilayet ile Vakıf Toprakları* şeklinde tasnif ettik ve bunları verilerle tevsik etme gayreti içinde olduk.

Yedinci bölümde, Şeybânî Özbek Hanlığı'nın dini hayatına odaklandık. Bu bölümde Şeybânî hanlarının dini hassasiyetlerini ve hakimiyet dönemlerinde İslam dinine yönelik hizmetlerini detaylı bir şekilde izah ettik. Bu hususta

mensubu oldukları İslam'ın ilkeleri ile tevarüs ettikleri Cengiz Han yasalarını uygulamalarında dikkate aldıklarını ancak kudretli hanlar döneminde İslam'ın ilkeleri lehinde kararlar verdiklerini gözlemledik. Bu kararlarda dini-tasavvufi tarikatların özellikle Nakşibendi şeyhleri ile çok yakın ilişkilerin tesirinin önemli olduğunu müşahade ettik. Diğer taraftan bu ilişkinin güçlü olmasında Safevîlerin Şiiliği çok güçlü bir propoganda aracı olarak kullanmasının etkili olduğunu belirttik. Bu bağlamda aralarında asır boyunca devam eden siyasi, askeri ve iktisadi savaşların dile getirilen sebebinin bu propaganda olduğunu örneklerle açıkladık. Yine bu bölümde Şeybânîlerde dini temsil makamında olan ulema, şeyhülislam, sadr, kadıl-kudat, tasavvuf şeyhi, seyyid ve şerif gibi kişilerin ve vakıf, cami, hankah ve kabristan gibi kurumların özelliklerini, görevlerini ve faaliyetlerini etraflıca ele aldık.

Sekizinci bölümde, Şeybânî Özbek Hanlığı'nın ilmi ve kültürel hayatına projeksiyonlarımızı yönlendirdik. Şeybânîlerin Maverâünnehir'de Timurlu ilim ve kültür mirasının varisi olduklarını ve Timurlu ilim ve sanat geleneklerini zayıf da olsa devam ettirdiklerini ve kültürel faaliyetleri ara vermeden sürdürdüklerini izhar ettik. Ancak ilim ve kültür çalışmalarında Timurlular kadar yüksek düzeyde bir faaliyet ortaya koyamadıklarını da yakıcı bir gerçek olarak gördük. Durum böyle olmakla birlikte Şeybânî hanlarının hemen hemen tamamının ilmi çalışmaları ciddi bir şekilde teşvik ettiğini örneklerle açıkladık. Bu hususta Safevîlerin zulmünden kaçan her ilim dalında pek çok alime evsahipliği yaptığına şahitlik ettik. Bu konuda gerek inşa ettirdikleri medreseler, tayin ettikleri müderrisler gerek vakıflar üzerinden ilmi çalışmalara yönelik verdikleri destekler gerekse de kanuni ve mali düzenlemeler yaptıklarını ortaya koyduk. Bölümün sonunda İslam ilimleri, tarih, dil ve edebiyat, sanat, musiki, tıp ve riyaî ilimlerdeki dönemin ilim ve kültür basamaklarındaki seçkin isimlerini tek tek açıkladık.

Dokuzuncu ve son bölümde ise Şeybânî Özbek Hanlığı'nın içtimai hayatına değindik. Burada Maverâünnehir'deki köy, kasaba ve kent yaşamını, örf, adet ve geleneklerinin neler olduğunu dikkate sunmaya çalıştık. Bunlar arasında sünnet merasimlerine, yıldızlara göre hareket etmeye yönelik uygulamaya dair bilgiler verdik. Yine bu bölümde hanların, hakanların ve beylerin tertip ettikleri toyları, bayramlarda gerçekleştirilen eğlenceleri, merasimleri ve kök böri, avcılık, güreş, ok atma gibi belli başlı sporları ele aldık. Bölümün sonunu Şeybânî hanlarının içtimai hayatı daha yaşanabilir bir hale getirmek maksadıyla gerçekleştirdikleri imar faaliyetlerine ayırdık. Bu faaliyetler arasında özellikle tüccarların ticaret faaliyetlerini rahat bir şekilde sürdürme-

lerine imkan oluşturacak yapıların, hanlığın tarım ve ziraat menfaatleri için kanalların ve barajların, camilerin, medreselerin, hankahların, daruşşifaların, türbelerin, hastanelerin, kervansarayların, köprülerin ve su depolarının inşasını gerçekleştirdiklerini izhar ettik.

Önsöze son sözleri eklerken, bu kitabın hazırlanmasında çok kıymetli hocam Prof. Dr. İsmail Safa Üstün’e teşekkürü bir borç bilirim. Kendileri kitabımızı baştan sona büyük bir dikkatle okudular, çoğu mühim hususu şahsıma bildirerek ufkumu ve yolumu açtılar. Ayrıca “işi ehline danışmak gerekmektedir.” sözü çerçevesinde değerlendirmelerini aldığımız hocalarımızdan Prof. Dr. Safi Arpaguş ve Doç. Dr. Osman Aydınlı’ya, ayrıca Prof. Dr. İlyas Topsakal ve Prof. Dr. Nurettin Gemici’ye de şükranlarımı sunarım. Son olarak, yetişmemizde gösterdikleri ihtimam ile haklarını ödeyemeyeceğimiz anne ve babam ile bu kitabın hazırlanma sürecinde yüksek bir sabır örneği gösteren eşime ve çocuklarıma ve kitabı baştan sona okuma zahmetinde bulunarak değerli katkılarını esirgemeyen Doç. Dr. Ercan şen’e teşekkür etmeyi vicdani bir görev sayarım.

Gayret bizden, tevfik elbette Allah’tandır.

Abdulkadir Macit
Üsküdar, Temmuz 2022